

lektura pracy P. Ł. Grotowskiego jest męcząca. Pozostaje mi tylko wyrazić nadzieję, że drugie wydanie przyjmie format bardziej przyjazny dla czytelnika.

Podsumowując, pragnę stwierdzić, że wydanie dzieła Prokopiusza w tłumaczeniu i z komentarzem P. Ł. Grotowskiego jest nie tylko warte odnotowania, ale w istocie swej stanowi znaczący wkład w rozwój studiów historycznych i filologicznych w naszym kraju.

MACIEJ KOKOSZKO
Uniwersytet Łódzki

Byzantine Women: Varieties of Experience 800–1200, ed. L. Garland, Ashgate, London 2006, ss. 226 (Publications for the Centre for Hellenic Studies, King's College London: 8).

Rola kobiet w bizantyńskim świecie przyciąga od pewnego czasu zainteresowanie sporej grupy badaczy¹, wśród których niebagatelną pozycję zajmuje Lynda Garland², angielska uczona, inspiratorka projektu, którego owocem jest omawiany tom artykułów. Składa się on z dziewięciu tekstów poświęconych różnym aspektom życia bizantyńskich kobiet w okresie między 800 a 1200 r. Uzupełniają je informacje o autorach (s. VII–VIII), spis ilustracji (s. IX–X), skróty (s. XI–XII), wstęp (s. XIII–XIX), bibliografia (s. 193–214) oraz indeks (s. 215–226).

Artykuł 1, autorstwa Judith Herrin, *Changing Functions of Monasteries for Women during Iconoclasm* (s. 1–16) poświęcony został kwestii zmian zachodzących w funkcjonowaniu żeńskich klasztorów w Bizancjum w okresie ikonoklazmu. Autorka zwraca uwagę na fakt, iż zakładane przez przedstawicielki bizantyńskich elit klasztory stały się w okresie VIII–IX miejscem schronienia przed represjami. Fundowano je w Konstantynopolu lub w jego

¹ Świadczy o tym wyraźnie choćby bibliografia prac poświęconych bizantyńskim kobietom opublikowana w 2003 r. (*Bibliography on Women in Byzantium* 2003, www.doaks.org/WomeninByzantium.html), przygotowana pod kierunkiem A.-M. Talbot.

² Jest ona autorką m. in.: *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, London, New York 1999.

poblizu. Usunięcie do tak położonego klasztoru pozwalało uniknąć zesłania w odległe od stolicy miejsca. Kobiety opiekowały się w nich członkami rodzin, których dotknęły prześladowania. Klasztory takie stawały się również miejscem pochówku, chroniącym przed zbeszczeszczeniem ciał tych, którzy zostali straceni z cesarskiego rozkazu.

Anna M. Silvas w artykule *Kassia the Nun c. 810–c. 865: an Appreciation* (s. 17–40) przedstawia postać Kasji, bizantyńskiej poetki i mniszki z IX w. Kasja miała uczestniczyć w konkursie na cesarską małżonkę zorganizowanym przez cesarzową Eufrozyne z myślą o Michale III. Autorka próbuje ukazać osobowość swej bohaterki, opierając się na jej twórczości. Była ona, zdaniem A. M. Silvas, kobietą znakomicie wykształconą, o silnym charakterze, głęboko religijną i wrażliwą. Jej twórczość w porównaniu z innymi autorami tych czasów wyróżnia się świeżością. Artykuł został wzbogacony przez tłumaczenia trzech listów, które skierował do Kasji Teodor Studyta, przywódca obozu ikonodulskiego, wielki kościelny autorytet tamtych czasów. Tekst A. M. Sivan kończy porównanie Kasji z Hildegardą z Bingen.

Artykuł 3, *Propriety, Practicality and Pleasure: the Parameters of Women's Dress in Byzantium, A.D. 1000–1200* (s. 41–76), jest dziełem Timothy Dawsona. Autor porusza w nim tematykę stroju bizantyńskich kobiet, wskazując kryteria jego doboru. Zdaniem T. Dawsona niełatwo stworzyć ogólny wizerunek ówczesnych kobiet, ponieważ w materiale źródłowym opisywane one były znacznie mniej szczegółowo niż mężczyźni. Trudności wynikają także z faktu, że historycy zajmują się prawie wyłącznie detalami uroczystych ubiorów cesarskich i szat liturgicznych. Znacznie mniej miejsca poświęcają natomiast garderobie noszonej przez inne grupy społeczne.

Według autora artykułu różnicowanie strojów bizantyńskich kobiet wynikało z zajmowanej przez nie pozycji w hierarchii społecznej. Przedstawicielki niższych klas, a więc i uboższe, musiały zadowolić się skromniejszymi ubiorami. Najistotniejszym kryterium doboru odzieży była dla nich jej funkcjonalność, ponieważ musiały one wykonywać w niej szereg codziennych czynności. Niektóre z nich, wykorzystując dostępne sposoby, potrafiły przez całe życie pracować nad ulubionym strojem, żeby ozdobić go według własnego upodobania.

Niewątpliwie w dogodniejszej sytuacji, pod względem możliwości doboru odzieży, były kobiety z arystokratycznych rodów.

Miały one dostęp zarówno do droższych, lepszej jakości tkanin, jak i do bogatych ozdób. Mimo tej swobody, również na nie nałożone były pewne nieformalne ograniczenia, wynikające z udziału w dworskich ceremoniach.

Dawson podkreśla, że garderoby bizantyńskich kobiet cechowały się ogromnym bogactwem zarówno pod względem elementów stroju, jak i wzorów. Kobiety tamtej epoki, dobierając ubiór, zwracały uwagę przede wszystkim na jego stosowność, praktyczność oraz walory estetyczne.

W artykule 4, *Taxing Sophronia's Son-in-law: Representations of Women in Provincial Documents* (s. 77–90), Leonora Neville na podstawie źródeł fiskalnych (np. *Kadaster z Teb*), praktykonów, dokumentów klasztorów atoskich zastanawia się nad rolą kobiet w bizantyńskim prowincjonalnym społeczeństwie XI–XII w. Autorka wskazuje, że kobiety mogły być posiadaczkami majątków ziemskich, warsztatów czy sklepów. Były pracodawcami i donatorkami, sygnowały akta kupna i sprzedaży. Niektóre z nich zajmowały w społeczności prowincjonalnej tak istotną pozycję, że ich imię było wykorzystywane do identyfikowania mężczyzn – członków rodziny. Tak było w przypadku wzmiankowanej w tytule artykułu wdowy Sofronii – „tożsamość” Michała, jej zięcia, była określana przez związek z nią, a nie odwołanie się do imienia jego ojca. Czasami, zamiast swych ojców czy mężów, reprezentowały własne rodziny w stowarzyszeniach, których celem było zapewnienie godnego pochówku. Jak podkreśla autorka, bizantyńskie kobiety potrafiły czasami ze swej „kobiecej słabości” uczynić oręż, który umiejętnie wykorzystywały do manipulowania mężczyznami. W pełni wypada zgodzić się z konkluzją: „women did more than they were supposed to”.

Artykuł 5, *Mary 'of Alania': Women and Empress between Two Worlds* (s. 91–124), jest dziełem Lyndy Garland i Stephena Rappa, a poświęcony został gruzińskiej księżniczce Marcie, która przeszła do historii jako Maria z Alanii. Była ona żoną Michała VII Dukasa, a następnie Nikefora Botaniaty i matką Konstantyna Dukasa, niedosłego następcy Aleksego I Komnena. Autorzy charakteryzują bazę źródłową, ukazując wizerunek Marii zarówno w źródłach bizantyńskich, jak i gruzińskich. Przedstawiają proces przystosowywania się jej do życia w obcym konstantynopolitańskim środowisku, budowania własnej pozycji, a następnie działania na rzecz jej utrzymania. Charakteryzują jej aktywność na rzecz środowiska monastycznego i jej mecenat literacki. Zastanawiają

się nad wpływami gruzińskiej tradycji związanej z rolą kobiet na dworze na sposób postrzegania przez Marię swojej roli u boku bizantyńskiego władcy. Wreszcie ukazują, jaki wpływ wywarła Maria na swe bizantyńskie otoczenie. Artykuł L. Garland i S. Rappa daje wszechstronne i świeże na spojrzenie na życie i działalność Marty-Marii, kobiety przynależącej zarówno do gruzińskiego, jak i bizantyńskiego świata.

W artykule 6, *Middle Byzantine Family Values and Anna Komnene's Alexiad* (s. 125–140), Dion C. Smythe, głównie na podstawie *Aleksjady* Anny Komneny, przedstawia system wartości rodziny bizantyńskiej. Pomimo że rola rodziny oraz wzajemnych stosunków pomiędzy jej członkami stanowi istotny element narracji dzieła, jego zdaniem niemożliwe jest zrekonstruowanie całego systemu wartości rodzinnych na podstawie jednego tylko tekstu i nie można wyciągnąć z niego ogólnych wniosków.

Autor artykułu opisuje życie cesarissy Anny poczynając od jej narodzin, kiedy to została wyznaczona następczynią tronu, aż do momentu, kiedy po nieudanej próbie przejęcia władzy w państwie trafiła do klasztoru. Pomimo że Anna na każdym kroku podkreślała swoje przywiązanie do męża Nikefora Bryenniosa, w swoim dziele nie wspomniała o czwórce ich potomstwa, o rodzeństwie pisała zaś niewiele. Małżeństwo swoich rodziców opisywała jako wzorcowe, chociaż, jak wiadomo z innych źródeł, wcale do takich nie należało. W *Aleksjadzie* przedstawiła Anna swojego ojca jako mądrego i sprawiedliwego cesarza, a idealny obraz postaci Aleksego miał posłużyć za wzór władcy dla jego następców.

Opis pary Komnenów to dla Smythe'a przede wszystkim opowieść o rodzinnej intrydze, z Anną Dalassena jako „pociągającą za sznurki” i powiązaną z Marią z Alanii. Aleksego uważa zaś za twórcę potęgi Komnenów, który wykorzystał najpierw swą matkę i brata, a potem jeszcze bardziej swych synów i zięciów, włączając ich do administracji publicznej.

Ważne, według autora artykułu, trendy życia bizantyńskiej rodziny pokazane w *Aleksjadzie* to: rozbudowana rodzina, sieć sojuszy i rodzinnych koneksji, wychowywanie dzieci przez przyszłe teściowe, szeroko rozpowszechniona „adopcja” dorosłych, aby stworzyć *quasi*-rodzinne więzy.

W artykule 7, *Women in Byzantine Novels of the Twelfth Century: an Interplay Between Norm and Fantasy* (s. 141–162), Corinne Jouanno, opierając się na XII-wiecznych powieściach bizantyńskich, przedstawia obraz kobiety idealnej. Zdaniem Jouanno powieści średniowieczne stanowią modyfikację tekstów starożyt-

nych na potrzeby nowych czytelników. W związku z tym dokonuje porównania postrzegania kobiet w obydwu epokach. Wynika z niego, że bohaterki ery Komnenów miały zdecydowanie bardziej ograniczane prawa niż ich antyczne poprzedniczki. Wymaga się od nich biernej postawy w każdym aspekcie życia, są obdarzone wszystkimi cechami, których tradycyjnie oczekuje się od kobiet: godnością, przyzwoitością, niewinnością. Podczas gdy musiały one znosić swój los i żyć w tle mężczyzn, ci z kolei posiadali większą swobodę działania niż ich antyczni odpowiednicy.

Autorka wskazuje również na stworzony w XII-wiecznych romansach ideał dziewiczej skromności; seksualna moralność jest w nich bardziej restrykcyjna, a konwencje zachowania daleko bardziej obostrzone niż te w starożytnych powieściach – odzwierciedla to większą surowość bizantyńskich norm chrześcijańskich. W starożytnych powieściach przeważa harmonia pomiędzy żeńskimi i męskimi bohaterami. Bizantyńskie romanse budują nowy wizerunek męskości – bardziej agresora i zdobywcy oraz wrażliwej kobiety – opiekunki.

W artykule 8, *Street Life in Constantinople: Women and the Carnavalesque* (s. 163–176), Lynda Garland opisuje życie uliczne w Konstantynopolu, ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką odgrywały w nim kobiety. Analizując dostępne źródła, zdominowane zresztą przez mężczyzn i przez nich pisane, autorka wysnuwa wnioski, iż w patriarchalnym, niewątpliwie, społeczeństwie bizantyńskim kobiety najchętniej widziane były w domach, nie zaś w miejscach publicznych. Pomimo powszechnej opinii, iż na ulicach miast bizantyńskich można było spotkać głównie mężczyzn, Garland zauważa, że kobiety brały udział we wszystkich aspektach życia, pełniły różnorodne zawody i funkcje, m. in.: sprzedawczyń, gospodyń domowych, kupujących, prostytutek, podróżnych. Tylko przedstawicielki rodów arystokratycznych rzeczywiście mogły sobie pozwolić na pozostanie w domu i przekazanie obowiązków służącym i domownikom. Większość kobiecej populacji – gospodynie domowe, drobne sprzedawczynie, prostytutki – była obecna na ulicach Konstantynopola. Wiązało się to ze specyfiką ich codziennych zajęć.

Według autorki, na ulicach stolicy królowała rozpusta. Kobiety w pełni uczestniczyły w miejskim życiu, we wszelkich widowiskach, paradach niesławy, maskaradach i zabawach ulicznych; często był to udział aktywny. Pozwalały sobie na swobodne zachowanie, wbrew sztywnym, społecznym zasadom, które je obowiązywały.

Artykuł 9, *Imperial Women and Entertainment at the Byzantine Court* (s. 177–192), jest również dziełem Lyndy Garland. Autorka porusza w nim tematykę kobiet z cesarskiego rodu i ich miejsca w bizantyńskiej rozrywce. Zabawa sprawiała taką samą przyjemność całemu społeczeństwu, zarówno elicie, jak i motłochowi. Garland zauważa, że rozrywka w Bizancjum nie stała na wysokim poziomie, bez względu na grupę społeczną, a kobiety, nieograniczane przez mężczyzn, przekraczały przyjęte normy towarzyskie i obyczajowe. Nieistotne było, czy podczas zabawy większą część publiczności stanowią kobiety, czy też nie. Za każdym razem nieodłącznym elementem rozrywek były parodie, osobiste upokorzenia, błazeństwa, które spotykały się z niezwykle entuzjastycznym przyjęciem widzów. Dla podniesienia atrakcyjności widowisk cesarzowe Zoe i Teodora wprowadziły postaci błaznów. Kobiety z arystokratycznych rodów wręcz narzucały pewne wymagania występującym, a każdy spektakl musiał spotkać się z ich akceptacją.

Autorka podkreśla, iż kobiety samodzielnie spełniały w bizantyńskiej rozrywce funkcje twórczyń, nakłaniających oraz patronek widowisk, innymi słowy – aktywnie uczestniczyły w zabawie.

Omówiony zbiór artykułów stanowi interesujący przyczynek do poznania miejsca kobiet w bizantyńskim świecie między 800 a 1200 r. Autorzy artykułów pokazują wybitne postacie, jak Maria z Alanii i czy Kasja, ale dają też obraz codziennego życia „zwykłych” kobiet. Określają ich miejsce w społecznościach lokalnych. Przedstawiają to, w co ówczesne panie się ubierały i jakie były ich rozrywki, jak również szkicują ówczesny ideał kobiety.

Jesteśmy przekonani, że przedstawiony przez nas zbiór artykułów będzie interesujący i inspirujący dla uczonych, a ze względu na tematykę i przystępność wykładu znajdzie na pewno uznanie wśród szerszych kręgów odbiorców.

MARTA GOŁUCHOWSKA

MIROSŁAW J. LESZKA

Uniwersytet Łódzki